

УДК 340.11:342.726-053.6

Н.М. КРЕСТОВСЬКА, докт. юрид. наук, проф., Національний університет «Одеська юридична академія»

СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ ПРАВ ДИТИНИ

Ключові слова: праворозуміння, дитина, права дитини, правовий статус дитини

Праворозуміння відіграє виключно важливу роль у конструюванні юридичної науки, формуванні правової культури особистості та суспільства. Від домінуючого у суспільстві образу права багато у чому залежить правозастосування та реалізація права. Для пострадянських суспільств проблема праворозуміння тим більш є актуальною, що вони все ще стоять на роздоріжжі, переживають стан транзитивності – вибору напряму та парадигми свого правового розвитку. Свідченням тому є активне звернення до проблем праворозуміння російських учених (М.Й. Байтин, Г.В. Мальцев, В.С. Нерсесянц, П.А. Оль, А.В. Поляков, І.Л. Честнов и др.) та українських (П.М. Рабінювич, В.В. Дудченко, О.М. Костенко, Т.І. Дудаш, Ю.М. Оборотов, А.С. Токарська, М.М. Цимбалюк, С.І. Алаїс, В.М. Кравець, В.О. Копоть, С.В. Ромашкин, К.О. Шелестов тощо).

Навіть побіжний аналіз робіт указаних авторів показує, що основна увага ними приділяється утвердженню тієї чи іншої концепції праворозуміння, визначенню місця праворозуміння серед інших правових феноменів (наприклад, у правовій системі), а також типології праворозуміння. Визнаючи, що саме ці аспекти проблеми з позицій академічної науки є найбільш значущими, відмітимо, що з точки зору юридичної практики не менш значущим є праворозуміння в його галузевому вимірі. Зокрема, одним з таких компонентів сучасного праворозуміння є розуміння прав людини, складовою якого є образ правового статусу дитини або, якщо ширше – правове розуміння соціального феномену дитинства.

Для цілей цього дослідження термін «праворозуміння» використаний автором як синонім розуміння права – процесу та результату осмислення соціальних явищ, які визнаються у суспільстві як правові, за допомогою яких формуються сенс права, теоретичне уявлення про нього [1, с.6]. Не розглядаючи праворозуміння як виключно науковий феномен, вважаємо, що його носієм може бути не тільки учений-юрист, але й будь-яка «юридична людина», яка виробила власну або сприйняла існуючу концепцію праворозуміння. Таке трактування праворозуміння певною мірою зближує його з поняття правосвідомості, але, як уявляється, останнє є ширшим за обсягом за рахунок ірраціональних своїх елементів (зокрема, сфери переживання – правової емоційності [2, с.69]).

Правове осмислення ролі дитини у суспільстві має давню традицію. За часів античності панувало патерналістське розуміння дитинства, найбільш раннім варіантом якого була теорія patria potestas (батьківської влади). Відповідно до неї дитинство розглядалось як період перетворення дитини з об'єкта батьківської та влади на людину – суб'єкта права. Теорія patria potestas не передбачала за дитиною властивостей суб'єкта права. Дитина була позбавлена як прав, так і обов'язків, оскільки останні можна конструювати тільки відповідно до наявних прав згідно загальноправовому принципу єдності прав та обов'язків. Вироблена дещо пізніше доктрина paterfamilias (держава в ролі батька) також не трактувала дитину як суб'єкта права, йшлося лише про зміну суб'єкта влади над дитиною. Влада батька лише незначною часткою поступалася владі держави, яка брала на себе функції захисту життя, свободи та власності дитини (зокрема, в Римській державі був заборонений інфантицид, продаж дитини у рабство, обмежені можливості розпорядження майном дитини). Але усвідомлення дитини як суб'єкта права навіть найбільш досконалою системою стародавнього права – римським правом – не було вироблено.

Християнство виробило преформістське розуміння дитинства: дитина сприймалася як недосконалий (і такий же гріховний) дорослий, а дитинство – як період, який якомога скоріше слід пройти. Відповідальність батьків за належне моральне християнське виховання дітей, у тому числі й заходами примусу, червоною ниткою проходить через усю середньовічну моралістичну літературу, зокрема, й православну. Найяскравіший тому приклад – проповіді Івана Золотоустого, під впливом яких формувались Повчання Володимира Мономаха та Домострой Сильвестра.

Новий час став періодом зміни ставлення до дитини та вироблення протекціоністської доктрини, відповідно до якої дитини є об'єктом допомоги та турботи, причому не тільки з боку сім'ї, але й боку держави. Так, англійський юрист У. Блекстон зазначав, що відповідно до загального права король є опікуном усіх дітей, а також божевільних та недоумкуватих [3]. Зазнала трансформації і доктрина батьківської влади. Так, Т. Гоббс виводив її зі своєрідного суспільного договору [4, с.208].

Інформаційно-наукова революція викликала нові зрушення у розумінні дитинства та прав дитини, що виразилося у визнанні дитини автономним суб'єктом права, хоча й таким, який потребує особливої турботи з боку батьків, суспільств та держави. Російська дослідниця Л.Ю. Голишева влучно називає таке розуміння ліберальним патерналізмом [5, с.66].

Нова система цінностей, проголошена Конвенцією про права дитини, визначає принципово новий підхід світу дорослих до світу дитини. Він заснований на визнанні пріоритету запитів, інтересів, потреб дітей, самоцінності та суверенітету дитячої субкультури, прав дитини на особливу турботу та допомогу, захист від протиправного примусу та насильств аз боку дорослих, на перевагу при перерозподілі ресурсів суспільства як за сприятливих, так і скрутних часів. Діти в першу чергу мають користуватися результатами успіхів людства і в останню – страждати від його негараздів. Сподіваємось, що новим ша-

блем у формуванні сучасного розуміння прав дитини стане ухвалення факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо можливості дітей та їх законних представників подавати скарги до Комітету з прав дитини у разі порушення їхніх прав. Протокол прийнятий Комітетом з прав дитини 17.07.2011 р. і буде поданий на розгляд найближчої сесії ГА ООН.

Сучасне розуміння прав дитини виходить з визнання цінності дитинства як особливого, значущого і абсолютно необхідного періоду в житті кожної людини. Містком від ювенальних прав до прав людини має, на нашу думку, стати природне право бути дитиною, яким має володіти кожна людина у віці неповноліття. На жаль, сьогодні саме цього права позбавлені мільйони дітей, які вимушені рано стати до роботи, воювати, не вчитися, не грати, тобто не бути дітьми.

Дитинство за своєю природою несе найбільше інформаційне навантаження, має найбільший інноваційний потенціал і, навпаки, найменшу асоціальність. Тому з загальнофілософських позицій дитинство постає як ідеальна модель буття не тільки для дитини, але й для дорослого. Сучасна філософія визначає гармонійну розвинуту особистість як людину, який у дорослому стані зміг зберегти позитивні риси дитячості (відкритість світу та Іншому, довіру, допитливість, здатність дивуватися, адаптивність тощо). Відмічене С.П. Капіцею прискорення історичного часу [6, с.15] не дає можливості людству виробити нові цінності, адже цінність – річ консервативна. В цьому сенсі дитинство постає як старо-нова цінність, точніше – вічна цінність, яка не потребує формулювання, а лише прийняття та відчуття не тільки на емоційному, але й на правовому раціональному рівні.

Базовим елементом сучасного розуміння дитинства є знання прав дитини, на що має бути орієнтовано як молоде покоління, так і, перш за все, дорослі. Просвіта у галузі прав дитини відповідно до міжнародних ювенальних стандартів є одним із завдань сучасної держави. Її інструментами мають стати на-

вчальні дисципліни, соціальна реклама, державні, муніципальні, громадські організації. Відзначимо, що в ряді країн Європи, Північної та Південної Америки роз'яснення та пропаганда прав, свобод і законних інтересів дитини серед дітей та їх законних представників покладається на уповноваженого з прав дитини. Гарним прикладом такої роботи є книга Уповноваженого з прав дитини при Президентів Російської Федерації П.О. Астахова [7].

Система прав дитини, встановлена як на міжнародному, так і на національному рівні, включає загальнолюдські права та свободи, адаптовані щодо дитини (право на життя та охорону здоров'я, на ім'я та громадянство, гідний рівень життя, свободу від насильства та експлуатації тощо) і спеціальні (ювенальні) права і свободи (право на проживання та виховання в сім'ї, право на спілкування з батьками, які проживають окремо від дитини, право на отримання інформації про відсутніх батьків, право на утримання за рахунок держави і влаштування у разі втрати піклування з боку батьків) [8, с.271; 9, с.11].

Уявляється, що вихідними інтерпретаційними принципами у розумінні прав дитини мають бути такі:

1) визнання автономії особистості дитини. Дитина не є власністю батьків або держави, як не є і дорослим у мініатюрі. Рудименти застарілого праворозуміння все ще у національному законодавстві. Так, Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» визначає дітей та молодь як об'єкт соціальної роботи;

2) визнання відмінностей між природними, юридичними і реальними правами [10, с.14]. Зокрема, якщо нормативне закріплення прав дитини має місце у практично усіх нині існуючих державах (тому що усі підписали Конвенцію про права дитини), то до їх реального втілення у багатьох країнах, не виключаючи України, ще дуже далеко. Реалії дитинства сьогодні включають не тільки любов з боку батьків і турботу з боку держави, але й недоступність для багатьох дітей кваліфікованої

медичної допомоги, якісної освіти, безпечно-го та сприятливого середовища проживання та виховання;

3) визнання пріоритету інтересів дитини перед інтересами інших суб'єктів права. Стаття 3 Конвенції про права дитини формулює цей інтерпретаційний принцип таким чином: «У всіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними або приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними або законодавчими органами, першочергова увага приділяється найкращому забезпеченню інтересів дитини». Цей принцип потребує нового погляду на сакральний для юриспруденції принцип правової рівності. В умовах сучасного складно стратифікованого плюралістичного суспільства слід відійти від розуміння рівності як зрівняння.

Видається, що правова рівність є можливою тільки в рамках соціальної групи (за кількістю – навіть дуже великої). Так, очевидно, що базові (вітальні) права належать усьому людству як групі (право на життя, свободу, розвиток тощо). Громадяни (знов-таки як група) можуть розраховувати на позитивні послуги з боку своєї держави. Діти (як група) мають права, відмінні від прав дорослої людини (наприклад, право на виховання у сім'ї, право на контакт з батьками тощо). Природні та соціокультурні особливості дитинства (невинність, вразливість, залежність від дорослого, допитливість, енергійність, націленість на майбутнє) вимагають специфічного правового регулювання відносин, учасниками яких виступають діти, і відносин, об'єктом яких є умови виживання та розвитку дитини;

4) екзистенційно-гуманістичний підхід, що полягає в усвідомленні дитини як правової людини у процесі постійного розвитку та становлення правової особистості. Уже Дж. Локк відзначав, що батьківська влада є подобою пелюшкам: вік і розум по мірі дорослішання дитини послаблюють їх, поки вони зовсім не спадуть, залишаючи людину в її повному розпорядженні [11, с.33]. У правовому вимірі це означає, що на різних стадіях свого розвитку

дитина потребує різного рівня захисту, забезпечення та партнерства [12, с.73]. Якщо на ранніх стадіях життя дитини превалюють засоби захисту, то до кінця періоду дитинства дитина перетворюється на правового партнера дорослих членів сім'ї і суспільства у цілому.

Відштовхуючись від ідеї автономності дитячої особистості, слід відмітити ще одну сторону розуміння прав дитини – а саме, їх тісний взаємозв'язок з обов'язками та відповідальностями. Нерозуміння цієї сторони правового статусу дитини примножує ряди супротивників ювенального права та ювенальної юстиції, оскільки перше розглядається як формалізація уседозволеності дітей, а друга – як система прощення і навіть заохочення дітей-правопорушників. Розуміння свободи та її особистісного виміру – прав людини – як разинської сваволі є характерною рисою посттоталітарного образу свободи. Але в реальності права людини в їх сучасному вимірі – це своєрідний суспільний договір, що виключає як крайній індивідуалізм, так і крайній колективізм. Обмеження свободи іманентно, а обов'язок – імпліцитно – властиві інституту прав людини.

Загальноправовий принцип взаємозв'язку прав та обов'язків має діяти і у правовому статусі дитини. Інша справа, що не завжди це усвідомлено та закріплено законодавцем. Ювенальні обов'язки як вид та міра належної поведінки, прямо приписані виключно дитині, в українському праві відсутні (на відміну від ювенального законодавства Азербайджану, Білорусі, Казахстану). Ті ж обов'язки, які закріплені національним конституційним та галузевим законодавством, є по суті модифікацією обов'язків дорослого.

Більше того, недостатнє опрацювання цього питання існує і на доктринальному рівні. Сучасні роботи, присвячені обов'язкам дитини, є одиничними [13, 14]. Між тим ще на початку сучасного етапу формування ювенального права існували пропозиції щодо внесення до законодавства норм про обов'язки дитини. Так, Г.М. Белякова, розробляючи концепцію Закону СРСР «Про права дитини», передба-

чила спеціальний розділ у ньому, присвячений обов'язкам дитини [15, с.59]. Уявляється, що українське ювенальне законодавство має закріпити такі обов'язки дитини як повага до батьків та старших взагалі, необхідність узгоджувати свою поведінку з розумними законними вимогами батьків, допомагати молодшим братам та сестрам, старим та хворим членам сім'ї, виконувати нескладну роботу по дому, виконувати навчальний план середньої загальноосвітньої школи тощо.

Доповнення категорії прав дитини категорією її обов'язків забезпечить повноту та повноцінність правового статусу дитини, утвердження самостійності дитини як суб'єкта права та її успішну правову соціалізацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Юшко А. В. Понимание права : Теоретико-методологический аспект : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства ; История учений о праве и государстве» / А. В. Юшко. – Ростов-н/Д, 2007. – 20 с.
2. Попов С. Н. Правовая эмоциональность. Введение в юриспруденцию / С. Н. Попов. – Барнаул : Изд-во АГАУ, 2004. – 95 с.
3. The Doctrine of Parens Patriae [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.angelfire.com/az/sthurston/parens_patriae.html.
4. Гоббс Т. Левіафан / Томас Гоббс ; пер. з англ. Р. Димерець, Н. Іванова, Є. Мірошниченко, В. Єрмоленко. – К. : Дух і Літера, 2000. – 606 с.
5. Гольшева Л. Ю. Российское ювенальное право : монография / Л. Ю. Гольшева. – Ставрополь : Пресса, 2004. – 182 с.
6. Капица С. П. Об ускорении исторического времени / С. П. Капица // Новая и новейшая история. – 2004. – № 6. – С. 3–16.
7. Астахов П. Права ребенка / Павел Астахов. – М. : ЭКСМО, 2010. – 176 с.
8. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: історико-теоретичне дослідження : монографія / Н. М. Крестовська. – О. : Фенікс, 2008. – 330 с.

9. Опольська Н. М. Правове забезпечення прав та свобод дитини в Україні (загальнотеоретичний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / Н. М. Опольська. – К., 2008. – 20 с.

10. Кравець В. М. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / В. М. Кравець. – К., 2003. – 20 с.

11. Локк Дж. О гражданском правлении : в 2 т. Т. 2 : Кн. 2 / Локк Дж. // Избранные философские произведения. – М. : Соцэргиз, 1960. – С. 5–138.

12. Б'юрен Дж. Міжнародне право в галузі прав дитини / Джеральдина ван Б'юрен ; пер. з англ. Г. Є. Краснокутського ; наук. ред. М. О. Баймуратов. – Одеса : БАХВА, 2006. – 524 с.

13. Капитонова Е. А. Обязанности как неотъемлемая часть правового статуса ребенка / Е. А. Капитонова // Вестник Московск. ун-та МВД России. – 2009. – № 5. – С. 108–111.

14. Маніна М. До питання про конституційні обов'язки дітей / М. Маніна // Право України. – 2007. – № 11. – С. 40–43.

15. К разработке Закона СССР о правах ребенка / [А. М. Нечаева, А. М. Белякова, Е. В. Кулагина] // Правоведение. – 1990. – № 2. – С. 53–60.

Крестовська Н. М. Сучасне розуміння прав дитини / Н. М. Крестовська // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 409–413 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-3/11knmrpd.pdf>

Проаналізовано історичну еволюцію розуміння дитини та дитинства у правовій думці. Визначені основоположні засади сучасного розуміння прав дитини. Показано зв'язок прав дитини з обов'язками та відповідальностями дитини. Зроблено висновок про необхідність внесення норм щодо обов'язків дитини до національного законодавства.

Крестовская Н.Н. Современное понимание прав ребенка

Проанализирована историческая эволюция понимания ребенка и детства в правовой мысли. Определены основополагающие принципы современного понимания прав ребенка. Показана связь прав ребенка с обязанностями и ответственностями. Сделан вывод о необходимости внесения норм относительно обязанностей ребенка в национальное законодательство.

Krestovska N.M. Modern Understanding of Children's Rights

Historical evolution of understanding of a child and childhood in legal thinking is analyzed. Fundamental principles of modern understanding of children's rights are defined. Connection of children's rights, duties and responsibilities is disclosed. Necessary implementation of children's duties into national legislation is resumed.